

DOUĂ INSCRIȚII GRECEȘTI INEDITE DE LA HISTRIA

Adela BĂLTĂC*
Dragoș HĂLMAGI**

Cuvinte-cheie: *Histria în epoca Principatului, inscripții noi, inscripții fragmentare, scrisori, horothesia.*

Keywords: *Early Roman Histria, new inscriptions, fragmentary inscriptions, letters, horothesia.*

Rezumat: *Cercetările în sectorul extra muros Poarta Mare-Turnul Mare au demarat în anul 2000 și, cu câteva întreruperi, continuă și astăzi. Zona aflată într-un punct central al Histriei epocii romane timpurii a suferit numeroase intervenții odată cu ridicarea incintei târzii, dar mai ales din momentul începerii săpăturilor arheologice de la Histria, care au dus la distrugerea complexelor contemporane incintei. Articolul de față examinează două inscripții inedite descoperite în această zonă: un fragment dintr-o inscripție honorifică sau funerară și un nou fragment al horothesiei histriene ce aduce noi informații privind dosarul de scrisori ce însoțea decretul lui Laberius Maximus.*

Abstract: *Investigations in the extra muros sector called Main Gate-Main Tower started in the year 2000 and, with a few interruptions, are still ongoing today. The sector is located in the centre of early Roman Histria and underwent numerous interventions during the construction of the Late Roman enclosure, but especially since the beginning of archaeological excavations at Histria, which caused the destruction of the complexes contemporary with the enclosure. The present article examines two new inscriptions discovered in this area: a fragment of an honorific or funerary inscription, and a further fragment of the Histrian horothesia providing new insights on the dossier of letters accompanying the decree of Laberius Maximus.*

Cercetările în zona extramurană a incintei romane târzii, având ca repere topografice Poarta Mare și Turnul Mare¹, au fost demarate în anul 2000 și, cu unele

* Adela BĂLTĂC: Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: adela.baltac@gmail.com.

** Dragoș HĂLMAGI: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: drago-shhalmagi@gmail.com.

¹ Acest sector este cercetat de un colectiv de arheologi al Muzeului Național de Istorie a României (în continuare abreviat MNIR) format din Paul Damian (responsabil sector), Adela Băltăc și Eugen Paraschiv-Grigore. Din colectiv mai fac parte Virgil Apostol (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București), arhitect și Mihai Dima (Banca Națională a României), numismat.

întreruperi datorate unor motive independente de voința noastră², continuă și astăzi. Obiectivul principal al cercetării este *Histria* în perioada Principatului, o epocă atât de bine cunoscută, mai ales grație materialului epigrafic, dar încă o mare necunoscută din punct de vedere arheologic. Zona aleasă pentru investigații se afla la 80 m est de zidul incintei elenistice, la 100 m nord de edificiul Terme I și cca 400 m est de incinta romană timpurie, ceea ce, fie și în teorie, o amplasează într-o arie centrală a planimetriei creionate pentru *Histria* în epoca Principatului³ (**Fig. 1**). Zona suferă intervenții de tot felul, atât pe parcursul secolelor IV–VI p.Chr., odată cu ridicarea și refacerile incintei romane târzii, dar mai ales din momentul începerii cercetărilor arheologice. Odată cu dezvelirea incintei în perioada 1914–1943 au loc intervenții în stratigrafia zonei⁴, care au dus la distrugerea straturilor epocii târzii și, pe alocuri, a celor din epoca Principatului. Ulterior, în zonă se mai desfășoară și alte cercetări arheologice, printre acestea cele din perioada 1949–1952⁵, când, cu ocazia mării secțiuni est-vest, se execută sondaje în zona Porții Mari⁶. Următoarea intervenție de care avem cunoștință este cea din anul 1965, când în fața turnului F, obiectul direct al cercetării⁷, au fost practicate trei secțiuni care au condus la dezvelirea unor elemente anterioare, dar care nu au fost urmate de investigații suplimentare, complexe cercetate fiind secundare în economia articolului⁸.

Primele 15⁹ campanii desfășurate în sectorul *extra muros* Poarta Mare-Turnul Mare, au pus în evidență complexe arheologice diverse din structura Histriei romane timpurii, fiind cercetate edificii și complexe arheologice databile din epoca elenistică târzie (nivelul G8) până la ultimul nivel roman timpuriu (IC¹⁰) și chiar contemporane cu incinta târzie. Printre acestea, sunt de enumerat, o porțiune dintr-o stradă de factură elenistică (artera b), un nou traseu de stradă (necunoscut în planimetria generală a Histriei), trei edificii de mari dimensiuni adosate acestor străzi, canale de colectare a apei menajere sau conducte de apă potabilă, alte complexe¹¹.

Cum era și normal cercetările au condus și la descoperirea unui bogat material arheologic aflat în curs de prelucrare și care va contribui la rafinarea cronologiei complexelor identificate în zonă. Printre acestea se numără și câteva fragmente

² Cercetările s-au desfășurat în perioada 2000–2008, 2013–2014, 2016–2019, 2021–2022.

³ Vezi cele trei propuneri de reconstituire a planimetriei histriene pentru epoca Principatului la SUCEVEANU 1982, fig. 48–50.

⁴ Din păcate cele mai multe dintre aceste cercetări au rămas necunoscute, însă pozele din arhiva șantierului sau publicate în diverse studii de către Vasile Pârvan și Radu Vulpe, reliefează amploarea intervențiilor arheologice din zonă, vezi DAMIAN, BĂLTĂC 2003–2005, p. 134 și notele 38–39.

⁵ FLORESCU 1954, p. 77–82, fig. 11, 13.

⁶ CANARACHE, DIMITRIU 1954, p. 170–171, pl. XII–XIII, XVI și fig. 60.

⁷ NUBAR, SION 1980, p. 19–21 și nota 15.

⁸ NUBAR, SION 1980, p. 20–21, fig. 2. Zidurile descoperite sunt sumar descrise și se propune o cronologie a acestora pe baza succesiunii lor.

⁹ Deoarece în anul 2019 cercetarea a fost finalizată în zona extramurană, dar mai ales pentru completarea datelor obținute, din campania 2021, cercetarea s-a mutat în zona intramurană în limitele aceluiași reper topografic, vezi CCA 2021 (2022), p. 222–223; CCA 2022 (2023), p. 199–200.

¹⁰ Pentru siglele stratigrafice din epoca greacă, vezi ANGELESCU, BĂLTĂC 2002–2003, p. 86–88, iar pentru cele romane SUCEVEANU 1982, p. 13–39, 75–92.

¹¹ Cercetările preliminare au fost publicate în DAMIAN, BĂLTĂC 2003–2005 și sunt de completat anual cu informațiile publicate în CCA.

de inscripții, toate aflate în poziție secundară¹². Cele două inscripții care constituie obiectul articolului de față au fost descoperite în primele campanii. Prima piesă a fost descoperită în campania anului 2002, în stratul vegetal al casetei H4¹³ (Fig. 2), la adâncimea de 0,10 m, casetă care se află în imediata vecinătate a aleii de vizitare. Piesa este fragmentară, are ciobituri recente pe laturi și prezintă urme de mortar alb pe față cu inscripție, semn că a fost refolosită ca material de construcție. Așa cum menționăm și mai sus, în zona sectorului s-au efectuat cercetări arheologice care au dus și la distrugerea celor mai multe complexe din perioada târzie. De asemenea, au avut loc și intervenții odată cu amenajarea circuitului actual de vizitare, astfel încât este greu de precizat dacă fragmentul provine din zidurile incintei sau din zidurile complexelor contemporane ei. Cel de-al doilea fragment a fost descoperit în campania anului 2001, în caseta F2, caroul d1 (Fig. 2). Faptul că în această zonă a fost efectuată una dintre suprafețele unei cercetări anterioare¹⁴, adâncimea mică la care a fost descoperită (- 0,22 m) și consistența pământului (care indică un strat de umplutură), ne determină să considerăm că piesa a fost aruncată la loc odată cu acoperirea post-săpătură¹⁵.

1. Fragment dintr-o stelă de marmură, astăzi la MNIR, nr. inv. 359003. Fragmentul este rupt pe toate laturile, iar spatele este lis și prelucrat (șlefuit), măsoară 11 × 14,5 × 11,5 cm și are o inscripție în limba greacă (Fig. 3.a). Literele sunt elegante, cu serife pronunțate, cu înălțimea de 0,09–1 cm și un interval de 0,5–0,7 cm între rânduri. *Alpha* are bara orizontală frântă, *mu* este cu picioarele ușor înclinate, *omicron* de mărime egală cu restul literelor și *pi* cu picioarele egale. După paleografie și onomastică, inscripția poate fi datată într-un interval larg care cuprinde secolul I și prima parte a secolului al II-lea p.Chr.

 -----AIE-----
 -----Λεύκιον ΤΑ-----
 -----ρεν ἐν τῇ μα-----
 -----καταλιπεῖν -----
 5 -----ου πατ-----

După toate aparențele, monumentul a fost dedicat unui anume Lucius, al cărui nume a fost redat în forma elenizată Λεύκιος. Nu se poate stabili dacă după acest

¹² O inscripție descoperită în anul 2007 a fost deja publicată de BĂLTĂC, BOTTEZ 2007–2008 și reluată în catalogul colecției *Lapidarium*, BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU, ȘTEFAN 2015, p. 72, nr. 49, cu o intervenție a lui AVRAM 2017, p. 388–389, nr. 19.

¹³ Pentru sistemul de săpătură și numerotare, vezi DAMIAN, BĂLTĂC 2003–2005, p. 136 și fig. 2.

¹⁴ NUBAR, SION 1980, p. 20–21.

¹⁵ La începutul cercetării noastre nu se mai observau în teren urmele vechilor secțiuni efectuate de Nubar Hamparțumian. În cercetările pe care le-am efectuat în zonele nederanjate de cercetările acestuia, au fost descoperite fragmente de piese care s-au reîntregit cu fragmente găsite în pământul cu care s-au acoperit vechile secțiuni, ceea ce ne face să credem că nu a fost adus pământ din altă parte.

praenomen urma și un *nomen* sau un alt cuvânt. Cazul acuzativ este frecvent folosit în inscripții onorifice, însă nu ar trebui exclusă posibilitatea ca inscripția să fie funerară-o epigramă.

Pe al treilea rând s-ar putea restitui μά[χη], „în luptă”, fie una în care Lucius s-a remarcat, fie, în cazul unui epitaf, ultima sa luptă, cea în care și-a pierdut viața. Poate fi o confruntare militară, dar și o competiție sportivă, un *pancratium* bunăoară¹⁶, sau chiar jocuri de gladiatori, așa cum găsim într-o epigramă tomitană în ritm iambic, ISM II 342: Ἀμάραντον θανόντα τῶν ἐν ἡρώων / μάχαις ἔθαψε Ὀφέλλης Λόνιγος, „pe Amarantos cel ucis în lupte eroice l-a înmormântat Ophellis Longus”. Pe rândul următor, verbul καταλιπεῖν, „a lăsa”, cunoaște multe sensuri secundare, însă textul este prea fragmentar pentru a ne opri doar asupra unuia dintre ele.

2. Fragment de calcarenit, astăzi la MNIR, nr. inv. 359002. Fragmentul este rupt din toate părțile, prezintă urme de mortar cenușiu cu nisip și scoici pisate în unele litere mai adâncite, are dimensiunile 10 × 8 × 3,5 cm și o inscripție în limba greacă (Fig. 3.b). Literele sunt gravate adânc, *alpha* are bara orizontală dreaptă, *omicron* este rotund și de înălțime egală cu celelalte litere, *sigma* rectangular, *upsilon* cu hasta tăiată de o bară orizontală. Înălțimea literelor variază între 1,1 și 1,4 cm și intervalul dintre rânduri între 0,4 și 0,5 cm. Pe penultimul rând, literele *eta* și *nu* sunt în ligatură. Scrisul este identic cu cel de pe inscripțiile dosarului horothesiei histriene și permite datarea piesei în a doua jumătate a secolului al II-lea sau la începutul secolului al III-lea p.Chr.¹⁷

```

-----
----- ΔΙΕ . -----
[ vac. ἐπιστολή Κοδράτ]ου. Κοδρ[ᾶτος Ἰστριανῶν]
[ἄρχουσιν βουλῆ δῆμω χ]αίρειν· Α . -----
[-----σκε]υασθῆν[αι -----]
5 -----αι ὑμᾶ[ς -----]
----- vacat

```

R. 1: la capătul rândului se disting picioarele a două haste verticale. R. 3: din ultima literă se mai vede doar o hastă verticală. R. 4: probabil cu un prefix, κατα -, παρα- etc.

Traducere: ... Scrisoarea lui Quadratus. Quadratus îi salută pe magistrații, sfatul și poporul histrian! ... să fie stabilit(e) ... vouă ...

Inscripția ne oferă un nou fragment din dosarul horothesiei histriene din 25 octombrie 100 p.Chr., păstrat pe mai multe monumente ridicate cu câteva generații

¹⁶ Cf. Pin. O. 8.58: μάχαν ἐκ πανκράτιου. Pentru popularitatea acestui sport în epoca romană, vezi Cass. Dio 59.13 care descrie jocurile organizate de Caligula pentru a comemora ziua de naștere a Drusillei.

¹⁷ Deși monumentele au fost datate inițial în epoca Severilor, Pippidi a admis în comentariul din ISM posibilitatea de a coborî această dată până în timpul lui Marcus Aurelius, așa cum a propus OLIVER 1965, p. 150–151.

mai târziu. Din acest motiv, în rândurile 2–3 am restituit textul după formularul celorlalte scrisori. Pe primul rând se mai disting doar câteva litere dintr-un alt document, probabil tot o scrisoare. Nu este exclus ca verbul din rândul 4 să fi avut un prefix precum *κατα-* sau *παρα-* și, eventual, un sens ușor schimbat. De pildă, verbul *κατασκευάζω* poate fi folosit cu sensul de a elabora un argument sau a stabili un adevăr¹⁸. Textul se încheie pe rândul 5 sau 6 unde s-ar putea restitui o formulă tipică de rămas bun, [ἐροῶσθ]αι ὑμᾶς βούλομαι sau εὐχομαι¹⁹, ipoteză în care corpul scrisorii ar fi fost compus dintr-o propoziție foarte scurtă. Alte variante de restituție sunt de asemenea posibile²⁰ și este deci de preferat ca lacuna să rămână necompletată. Dar ce legătură este între această nouă scrisoare și celelalte inscripții cunoscute?

O ipoteză care merită a fi explorată are ca punct de pornire posibilitatea ca fragmentul să se fi desprins din exemplarul A, ISM I 67, aflat la muzeul Histria (nr. inv. 3). V. Pârvan notează că acest *cippus*, zidit în placajul curtinei *i* lângă turnul *H*, era „foarte rău stricat de umezeală, coșcovit tare și având lipsă mari așchii din fața scrisă”²¹ (Fig. 4). Una dintre aceste așchii care păstrează începutul rândurilor 51–57, recuperată în circumstanțe necunoscute și păstrată la același muzeu (nr. inv. 190), a fost publicată pentru prima oară în ISM I 417 printre inscripțiile cu cuprins nesigur și valorificată acum câțiva ani ca fragment al inscripției ISM I 67²². Monumentul a fost scos din zid la o dată necunoscută și transportat la muzeu, unde a fost descoperit de D. M. Pippidi în 1949. Însă din cauza condițiilor impropriei de expunere, piatra s-a deteriorat și inscripția era deja aproape ilizibilă în 1958, când a fost re-examinată²³.

Descoperirea unui alt fragment de calcar în colecțiile Muzeului Național de Antichități (nr. inv. L899), cu inscripții în limba greacă pe cele două fețe adiacente păstrate, a oferit un prilej de reevaluare a întregului dosar²⁴. Una din cele două inscripții conține câteva frânturi din scrisoarea guvernatorului Tullius Geminus, cealaltă fragmente ale altor două epistole din care se mai disting doar câteva cuvinte și un nume roman care începe cu *Sen-* și se termină în *-stinus*, cu siguranță numele unui guvernator sau al unui prefect. Acest monument purta așadar un al treilea exemplar al textului, care a fost notat cu C²⁵. Fragmentul provine din partea inferioară a monumentului și demonstrează că după copia decretului guvernatorului

¹⁸ Unul din exemplele citate în LSJ este Dem. 21.110: ὡς ἐγὼ αἰτιός εἰμι, κατασκευάζε, „a pretins că eu sunt de vină”.

¹⁹ ZIEMANN 1910, p. 334–356; OLIVER 1989, p. 15–18.

²⁰ Exemple din alte scrisori imperiale: καὶ ὑμᾶς în TAM II 905 = OLIVER 1989, nr. 153; γυνῶναι ὑμᾶς în IGBulg IV 2263 = OLIVER 1989, nr. 156; καὶ ὑμᾶς în SEG 32, 1097 = OLIVER 1989, nr. 281.

²¹ PÂRVAN 1915–1916, p. 556–558, nr. 15, pl. IV.

²² HĂLMAGI 2019, p. 225–226, nr. 1, fig. 1.

²³ PIPPIDI 1964, p. 332.

²⁴ HĂLMAGI 2019–2020.

²⁵ Exemplarul B a fost de asemenea publicat de PÂRVAN 1915–1916, p. 558–593, nr. 16, pl. V și reluat de mai mulți cercetători. El se găsește astăzi la MNIR (nr. inv. 36922), fiind de asemenea publicat în catalogul colecției Lapidarium, BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU, ȘTEFAN 2015, p. 45–48, nr. 28. Existența mai multor copii fusese deja anticipată de PIPPIDI 1964, p. 335, n. 6, „posibilitatea ca *Hotârnicia* să fi fost expusă în mai multe puncte ale teritoriului orașenesc nu-i cătuși de puțin exclusă” și VULPE 1968, p. 52: „Aceste exemplare n-au fost probabil singurele. Un document atât de important trebuie să fi fost expus în mai multe locuri din oraș și chiar de pe întinderea teritoriului său extramuran”.

Laberius Maximus urmau alte scrisori, asemănătoare cu cele deja cunoscute, confirmând dreptul histrienilor de a pescui pe brațul Peuce. Maniera în care au fost concepute inscripțiile este încă vizibilă pe exemplarul A, cu cele două texte în latină gravate în partea superioară a monumentului, iar scrisorile în greacă înscrise în continuare, pe ambele fețe. Cu mare probabilitate, aceste documente au fost invocate de locuitorii cetății în litigiul avut cu Charagonius Philopalaestrus, *conductor publici portorii ripae Thraciae*, cunoscut fiind faptul că asemenea scrisori puteau fi luate în considerare în arbitraje²⁶.

Având această nouă imagine a monumentului în minte, propunem următoarea ipoteză. Fragmentul publicat de noi s-a desprins de pe fața laterală, care nu a fost expusă cât timp blocul de piatră a stat încastrat în zidul cetății, și s-a pierdut ulterior, în timpul transportului spre muzeu, fiind mai apoi acoperit cu pământ după astuparea sondajelor din anii '60 și redescoperit abia după reînceperea săpăturilor în acest sector.

Revenind la textul inscripției, nu putem încheia fără a chestiona identitatea personajului, fără îndoială și el un guvernator sau un prefect. Cel mai potrivit candidat este legatul Ummidius Quadratus (cca 118–122), a cărui activitate în acest colț al provinciei este cunoscută din două dedicații imperiale tomitane²⁷. În acest scenariu am fi nevoiți să admitem că dosarului horothesiei i s-au adăugat una sau mai multe scrisori în primele decenii ale secolului următor, care întăreau decizia favorabilă a lui Laberius Maximus.

BIBLIOGRAFIE

ANGELESCU, BĂLTĂC 2002–2003 – M. Angelescu, A. Băltăc, *Sondaajul „a” din basilica episcopală de la Histria*, Pontica 35–36 (2002–2003), p. 85–122.

AVRAM 2017 – A. Avram, *Notes épigraphiques (VI)*, Pontica 50 (2017), p. 387–406.

BĂLTĂC, BOTTEZ 2007–2008 – A. Băltăc, V. Bottez, *A New Greek Inscription Discovered at Histria*, Cercetări Arheologice 14–15 (2007–2008), p. 223–227.

BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU, ȘTEFAN 2015 – A. Băltăc, C. Știrbulescu, A. Ștefan, *Muzeul Național de Istorie a României. Catalogul Colecției Lapidarium*. Vol. I: *Piese greco-romane*, București, 2015.

CANARACHE, DIMITRIU 1954 – V. Canarache, S. Dimitriu, *Secțiuni și sondaje*, în: *Histria. Monografie arheologică*, vol. I, București, 1954, p. 163–205.

DAMIAN, BĂLTĂC 2003–2005 – P. Damian, A. Băltăc, *Histria. Sectorul extra muros, Poarta Mare-Turnul Mare (2000–2004)*, SCIVA 54–56 (2003–2005), p. 131–147.

ELLIOTT 2004 – Th. Elliott, *Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire*, teză de doctorat susținută la University of North Carolina, Chapel Hill, 2004.

FLORESCU 1954 – Gr. Florescu, *Incinta cea mare a cetății*, în: *Histria. Monografie arheologică*, vol. I, București, 1954, p. 66–95.

HĂLMAGI 2019 – D. Hălmagi, *Notes on Greek Inscriptions (I)*, în: A. Avram, L. Buzoianu (ed.), *Varia epigraphica et archeologica, volume dédiée à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 225–235.

HĂLMAGI 2019–2020 – D. Hălmagi, *A New Copy of the Histrian Horothesia*, *Il Mar Nero* 10 (2019–2020), p. 67–75.

²⁶ ELLIOTT 2004, p. 22–26.

²⁷ ISM II 48 și HĂLMAGI 2022, p. 413, nr. 4, fig. 6. Ambele inscripții au fost dedicate în anul 120 p.Chr.

HĂLMAGI 2022 – D. Hălmaġi, *Seven New Fragmentary Inscriptions from Istros and Tomis, Pontica* 55 (2022), p. 409–423.

NUBAR, SION 1980 – H. Nubar, A. Sion, *Incinta romano-bizantină de la Histria în lumina ultimelor cercetări*, *Revista Muzeelor și Monumentelor (Monumente Istorice și de Artă)* 49/1 (1980), p. 19–31.

OLIVER 1965 – J. H. Oliver, *Texts A and B of the Horothesia Dossier at Istros*, *GRBS* 6 (1965), p. 143–156.

OLIVER 1989 – J. H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia, 1989.

PĂRVAN 1915–1916 – V. Pârvan, *Histria IV. Inscripții găsite în 1914 și 1915*, *Academia Română. Memoriile Secției Istorice* 38 (1915–1916), p. 533–732.

PIPPIDI 1964 – D. M. Pippidi, *Un fragment inedit al hotărniciei lui Laberius Maximus (SEG I 329)*, *Studii Clasice* 6 (1964), p. 331–342.

SUCEVEANU 1982 – Al. Suceveanu, *Histria VI, Les thermes romains*, Bucurest, 1982.

VULPE 1968 – R. Vulpe, *Horothesia Histriei*, în: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II: *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 49–54.

ZIEMANN 1910 – F. Ziemann, *De epistularum Graecarum formulis sollemnibus: quaestiones selectae*, Halle, 1910.

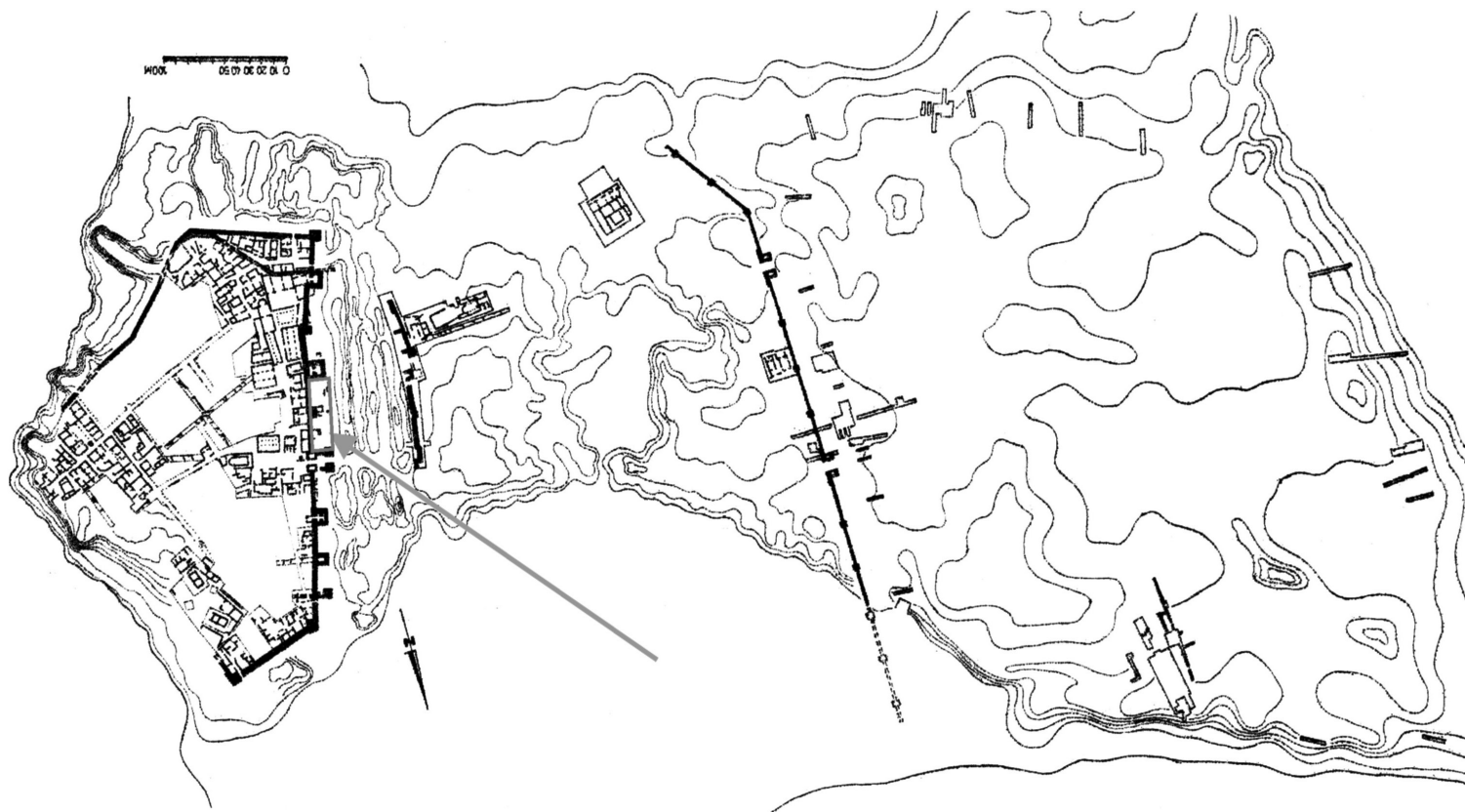

Fig. 1. Histria, plan general (apud SUCEVEANU 1982, fig. 47), cu localizarea sectorului *extra muros* Poarta Mare-Turnul Mare.

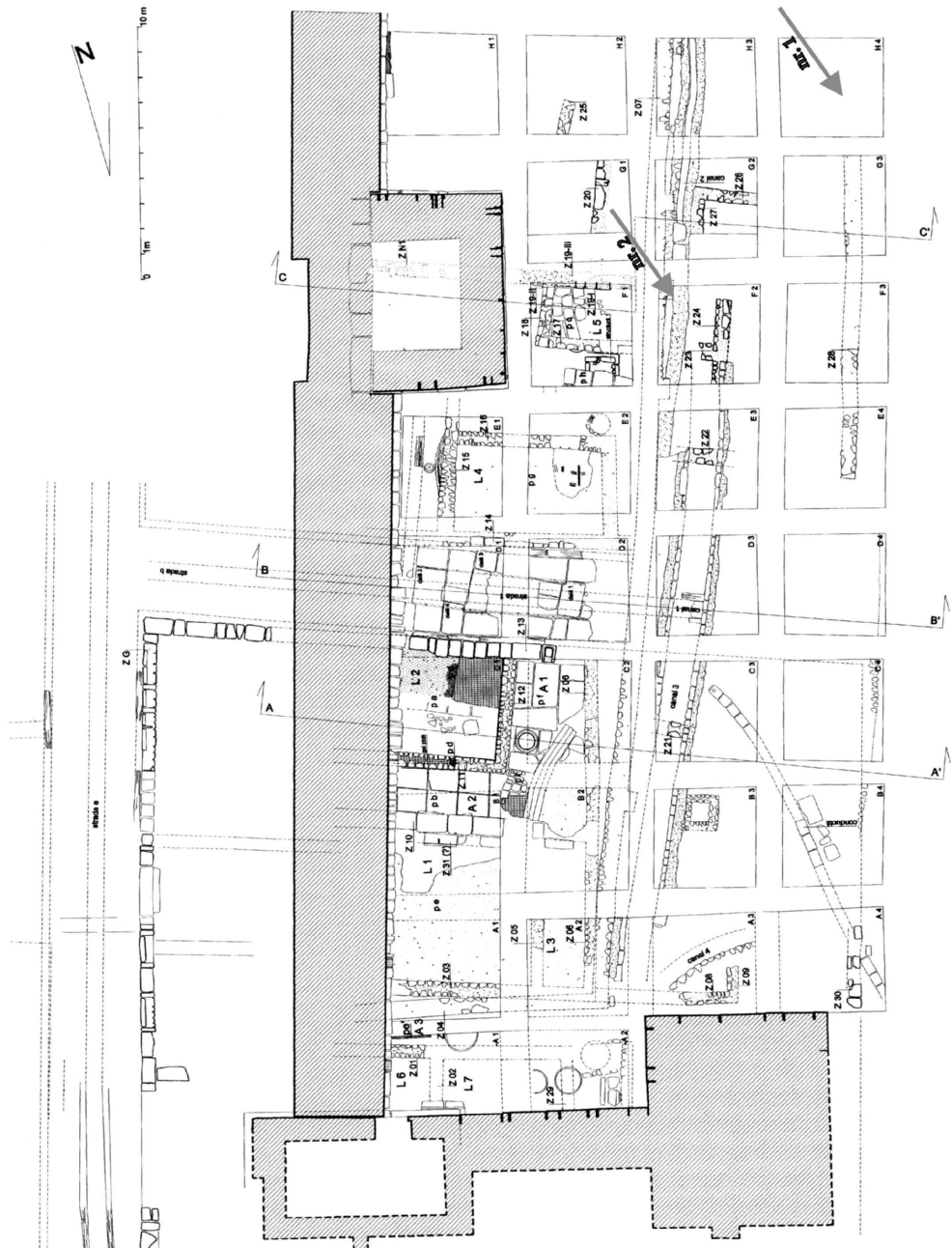

Fig. 2. Histria, Sector Poarta Mare-Turnul Mare (plan arh. Virgil Apostol):
punctele de descoperire ale celor două fragmente de inscripție.

a.

b.

Fig. 3. a. Fragment de inscripție nr. 1 (MNIR 359003); b. Fragment de inscripție nr. 2 (MNIR 359002).

Fig. 4. Inscripția ISM I 67 (A) încadrată în zid.